

Адам Симошић,

" П О Д Н Е Б О М К Р У Ш Е В Ц А "

ГРАЂАНСКИ РАТ 1941-1944. У КРУШЕВАЧКОМ КРАЈУ

Вероватно никада, као у овом периоду српске историје, нису били толико релативизовани појмови родољубља и издаје. У крушевачком крају водио се немилосрдни међусобни рат српских снага различитог идеолошког опредељења (партизани, четници Косте Пећанца, четници ДМ, љотићевци, Српска државна стража). Уобичајено је да овакву борбу називамо братоубилачким ратом а, по историјским категоријам, то је грађански рат, са свим одликама које овакво самоуништавање једнога народа карактеришу. То се најбоље види када се сагледају укупне војне акције свих борбених јединица у крушевачком крају. Најмање их је усмерено директно против окупатора, а међусобне борбе су даноноћне.

СУКОБ ЧЕТНИКА ДМ И ДОБРОВОЉАЦА - ЉОТИЋЕВАЦА

Од првих дана оснивања четничке организације Драже Михајловића у крушевачком крају, почели су сукоби са добровољачким одредима, у међусобној мржњи, која није испољавана, у тој мери, ни према сарадницима НОП-а. Љотићевци су Дражине четнике (не и Пећанчеве, мада ни њих нису трпели) називали сеоским олошем, кољашима, пљачкашима, пијаницама, људима без икаквих идеала и сл. Ови су им узвраћали оптужбама да су слуге окупатора, издајници српског народа, те зато заслужују најтежу казну. Добровољци су, као војска, истина, били далеко организованији, опремљенији, њихову националистичку идеологију су у јединицама и на

зборовима народа тзв. "просветар" (пандан партизансим комесарима). Ословљавање им је било са атрибутом "друг" (друже капетане, друже команданте). Од казни су најчешће примењивали батинање, а за теже преступе су предавали Немцима. Сарадњу са окупатором они су правдали речима: "Ми нисмо довели окупатора, али се боримо да што више народа српског сачувамо од уништавања, које му приређују бољшевичке и енглеске слуге".

Борбе између ове две ратне организације најчешће су вођене у трстеничком срезу и на прузи Крушевац-Трстеник. Почело је са убиством начелника Среза трстеничког, Данила Михајловића, које су извршили четници ДМ. Тада је окружни начелник Душан Марковић, на једном збору, запретио "истребљењем шумске немани", алудирајући на четнике. Сукоби се распламсавају. Тако је 19. јуна 1943. код села Трњана у борби погинуо четнички командант Милан Мандић са 20 бораца. Затим, 18. јула Љотићевци у борби убијају 8 четника Мирка Томашевића а неколико рањавају и заробљавају.

А онда, као освета за погинуле четнике, долази незапамћени масакр који су Кесеровићеви људи извршили у Богдању, код Трстеника, над групом од 20 официра и подофицира 3. добровољачког батаљона, са командантом, капетаном Душаном Марковићем, који је, у том времену, био и окружни начелник.

Међутим, сукоби се не смирују. После погибије у Богдању, у трстенички крај долази из Крагујевца, као казнена експедиција, познати добровољачки 10. батаљон Мирослава Петровића, који по селима спроводи терор, хватајући четничке активисте, уз малтретирање и других сељака, тражећи војничку опрему, радио-апарате, оружје и сл. Од заплених фотографија четничких недела (клања), љотићевци су направили у Трстенику једну малу изложбу, која је изазвала гнушање грађана. Занимљиво је да у овој рацији нису уопште хапшене присталице НОБ-а, јер је циљ био кажњавање организатора масакра у Богдању.

Борбе се настављају и даље. Још у току блокаде Среза трстеничког, 4. четнички батаљон 1. трстеничке бригаде, протерује, без борбених сукоба, једну чету љотићеваца и жандарма, стационираних у школској згради Милутовца,

запленивши им сву опрему. Огорчене борбе су се водиле око железничке станице у Стопањи и Глободеру. У нападу четника, у Стопањи 20. VIII 1943. године, гине командант Жупске бригаде Јанко Гагић са 11 бораца. Већ сутрадан, љотићевци узвраћају напад на 2 трстеничку бригаду, али се она повлачи на Гоч. Кроз неколико дана, четници, ноћу 25/16. VIII нападају 2. добровољачки батаљон и убијају два војника.

Тако се борбе настављају, кад год би се указала прилика. Иако и једни и други непомирљиви противници комуниста и партизана, никада се нису удруживали за борбу против њих. После капитулације Италије, у јесен 1943. године, када је било све јасније да је савезничка победа на помолу, и да партизани остварују све већи углед код западних савезника, ови сукоби су нешто попустили. Године 1944. доћи ће до извесне сарадње, која ће се делимично појачати 1945. приликом повлачења свих противника партизанске борбе. Међутим, антагонизам између четника ДМ (ЈВУО) и љотићеваца (Српских добровољаца), остаће у емиграцији испољавајући се у међусобном оптуживању за "издајство" српског народа.

БОРБЕ ИЗМЕЂУ ЧЕТНИКА ДМ И САРАДНИКА НОП-а

До 1943. године, није било отворених сукоба између Кесеровићевих одреда и партизана. Све борбе између националистичких и комунистичких снага 1941. и 1942. вођене су између расинских партизана и четничких одреда Косте Пећанца. Што се тиче Кесеровића и Расинског партизанског одреда, према неким сећањима, био је успостављен изванредан договор о подели "интересних сфера". По том договору, Кесеровићу припадају Жупа, Копаоник и села на левој обали Расине, а расинским партизанима десна обала Расине, почев од Разбојне и Јанкове клисуре.

Почетак отвореног сукоба може се везати за 19. I 1943. године, када је једна чета Расинског одреда, у заједници са Блачким водом, изненада напала и разбила четничку бригаду, која је била стационирана у Разбојни. Дотле, уздржана толеранција, прешла је у оружане сукобе с мањим или већим

интензитетом, који нису престали све до краја рата. Нарочито оштре борбе, вођене су у Стублу, на Трнавачкој чуки, В. Шиљеговцу, Здравину, на Копаонику, у Топлици и Косаоници, у жупским и поморавским селима и др. (Детаљније о овим борбама у поглављу "Борбени пут ...", стр. 398).

Поред крвавих окршаја, почело је систематско ликвидирање сарадника оба покрета. С обзиром на четничку доминацију у крушевачком крају, упадљива је била "чистка" сарадника НОП-а у Жупи, Расини и Поморављу. "Црне тројке" изводиле су ноћу из кућа и, у најближој шуми или потоку, ликвидирале "кривце", а често су на лицу месту, у кући, извршавале свој злочин. Повремено је обављено и суђење пред преким судом при штабу Корпуса, које се, најчешће, завршавало изрицањем смртне казне, мада је интервенција угледних равногорских старешина по селима и градовима, понекад успевала да појединце спаси најтеже казне.

Огрезле у убијању, неке тројке кољаша су често убијале људе само зато да им узму новац или неку другу вредност (сат, прстен и сл). Такав је случај био у В. Дренови, у којој су са пијаце одводили лица "ради легитимисања" и убијали их у кафанском подруму. Како су ове "тројке" представљале страх и трепет за све, четничка команда их је осудила на смрт, а у В. Дренови су чак били приморани да један другог закољу.

На другој страни, и Расински партизански одред је смрћу кажњавао сараднике ДМ, особито оне из подјастребачких села, као најближе. Тако ће крушевачки крај 1943. године бити у знаку праве братоубилачке борбе, одн. грађанског рата, у коме су се тукли сви против свих.

ОДНОС ИЗМЕЂУ ЧЕТНИКА ДМ И ОКУПАТОРА

После безуспешних немачких и Пећанчевих покрета 1942. године да се ликвидира Равногорски покрет и јединице ЈВУП у крушевачком крају, и после ликвидације одреда Косте Пећанца исте године, "због неактивности" (многи су почели прелазити у војску ДМ), 1943. године је прошла без сукоба са окупатором. Сада је активност четника ДМ максимално уперена против партизана, добрим делом и против љотићевца (окупатору

је и једно и друго ишло на руку, да се Срби "позабаве о свом злу").

Капитулација Италије у јесен 1943. године, и нагло јачање партизанских снага (они већ добијају редовну помоћ ваздушним путем) најављивали су победника у овом рату. Остављене без страних пошиљки, Кесеровићеве јединице су постајале све инфериорније у сукобима с партизанима. Долази до приближавања ових снага и окупатора.

Пресахла је и илегална помоћ коју су јединице СДС дотурале у оружју четничким одредима. То је био добар канал, јер су неки четнички официри били "легализовани" у Српској држави да би достављали потребно оружје. Тако је мајор Димитрије Антоновић из Беле Воде, као официр у крушевачком одреду СДС, пребацио у Белу Воду велику количину оружја. Ова "операција", широко примењивана у Србији, није могла остати незапажена, па су предузете мере да се она заустави. "Осумњичени" су брзо напуштали јединицу и одлазили у шуму.

Занимљиво је напоменути да су иницијативу за сарадњу са четничким јединицама покренули сами Немци, септембра 1943. године (у време капитулације Италије), свакако у жељи да што више својих снага пребаце на угроженија подручја. Требало је да се одржи састанак у Жареву (Копаоник), али је Кесеровић одбио позив. После великог пораза четника 16-18. новембра исте године у Великом Шиљеговцу и Здравину, у борби са партизанима, немачка команда поново нуди сарадњу, коју Кесеровић опет не прихвата. Тек почетком 1944. године, он се састаје са немачким командантом у Александровцу, у кући познатог трговца Милоша Стамболића. Постигнут је договор о ненападању и испоруци одређене количине муниције четницима. Ова сарадња ће доћи до изражаја у борбама на Трнавачкој чуки, затим у Топлици и Јабланици, као и у Поморављу (Парцанска коса и др.).

Отворено учешће немачког оружја на страни "националних" снага примљено је међу обичним војницима са осудом, јер су се тиме решиле илузије о борби против окупатора, без обзира што се све правдало ратном тактиком.

После продора пролетерских дивизија преко Копаоника и повлачења четничких корпуса у долину Западне Мораве, ова сарадња с Немцима све више јача. У Крушевцу је Кесеровић поставио свој штаб у Балшићевој улици бр. 17, а и неки други

команданти су на периферији града имали своје команде, док су њихове бригаде запоселе села у околини Крушевца. Постављен је и официр за везу између Кесеровићевих и немачких команди. Борбе између четника и партизана су настављене и на овом терену. Немци су видели свој крај, али су се трудили да се повуку без губитака.

Треба поменути да ову сарадњу са Немцима већи број команданата ни војника није могао прихватити па је долазило до "ексцеса" одн. сукоба мањег обима, уз одређене жртве са обе стране. То ће се догодити и после немачког напуштања Крушевца 14. X 1944. када је и у самом граду било случајева напада на поједине немачке војнике. Према извештају Кесеровића, на путу Крушевац-Трстеник, са Немцима је вођена борба, у којој је погинуло 20 четника и капетан Божовић, али о томе нема других докумената. Међутим, аутентична сведочења сељака из Стопање говоре о нападу Топличког четничког корпуса на последњу немачку композицију која је извлачила из Крушевца војни и други материјал, 14. октобра 1944. године. У борби код железничке станице у Стопањи убијено је 7 Немаца а воз опљачкан. Побијени војници су сахрањени поред железничке станице, али им гроб није обележен. Но то све није изменило суштински крај и Немаца и четника ДМ у крушевачком крају. Долазак Црвене армије у Крушевац разрешио је све "енигме" и ослободилачке борбе и грађанског рата у крушевачком крају.

Немци су се, пред долазак Црвене армије, повукли, на захтев Кесеровића остављајући доста војног и другог материјала по магацинима и у вагонима на Железничкој станици у Крушевцу. На овим чињеницама се и заснива оцена да су Крушевац ослободиле јединице Кесеровићеве групе корпуса, уз помоћ Црвене армије, да би га истог дана напустиле око 16 сати по подне, и препустиле партизанским јединицама. Срећом, и у једном и у другом случају, сам град није био изложен ратном разарању, јер борба у њему није ни вођена, И једни и други ослободиоци су ушли у град који је окупатор напустио.

ОСЛОБОЂЕЊЕ КРУШЕВЦА 1944.

Положај борбених снага око Крушевца

Продор Црвене армије из Бугарске и Румуније у Југославију, почетком септембра, убрзао је крај рата и у крушевачком крају. Овим јединицама у Шумадији се придружују са крушевачке територије: 21. српска, 17. источnobосанска и 5. крајишка дивизија, ради помоћи у ослобађању централне Србије и Београда. На положајима око града остају: 2. пролетерска дивизија са 4. црногорском ударном и 3. српском бригадом. Ускоро (17. IX) поново се формира 6. српска бригада са око 200 бораца. Циљ ових јединица је да контролишу путне правце Крушевац - Блаце, због повлачења Немаца из Ниша; затим правце од Крушевца и Александровца према Трстенику, а с друге стране према Каонику и Здравивињу.

Из самог града, у исто време, повлаче се Бугари и Љотићевци, а околину Крушевца напуштају и јуришне групе четничких корпуса из централне и Западне Србије (Рачић, Калабић), журећи да спрече продирање партизанских снага са запада. У граду остаје немачка посада од око 400 људи (већина Власовљевих Руса), а у околним селима Расинска група корпуса пуковника Кесеровића.

Четници спроводе 1. IX 1944. оишту мобилизацију у Србији, али су морално хендикепирани позивом краља Петра II из Лондона да се прикључе јединицама Народноослободилачке војске под командом маршала Тита. Остављени сами себи, већ годину дана, без помоћи од стране Савезника, сад напуштени и од своје владе у Лондону, четнички корпуси настављају борбе, и оне ће се, с променљивим успехом, водити у првој половини септембра. Тако 12. IX два батаљона 3. српске бригаде нападају код Обилићева и Паруновца четнике јединице Мирка Томашевића, и одбацују их преко Расине у Бивоље. Сутрадан, 13. IX долази до повлачења 4. црногорске на положаје Г. Степош - Дољане - Д. Ступањ.

После 2-3 покушаја демонстративног напада на Крушевац (више извидничког карактера), од којих је један био и на Аеродром, долази до већ описаног пораза партизанских снага у тзв. "Западноморавској операцији" (18-22. септембра). Сада се линија "додира" успоставља тако што 3. српска држи: В.

Шиљеговац-Каоник-Гаглово-Текије-Модрицу-Трмчаре. Међутим, охрабрене предтодним успехом, јаке четничке снаге, 24 IX одбацују 6. српску и продиру до Александровца. Концентришући своје снаге, партизани поново потискују противника ка Западној Морави. У борбама до 28. IX "црногорци" су заузели линију Стопања-Трстеник, а 6. српска: Жабаре-Доњи Ступањ-Себечевац, а једним делом Мешево-Г. Степош-Ломница-Трмчаре-Модрица. У помоћ стижу две бригаде 24. српске дивизије: 17. бригада запоседа положаје Буковица-Трмчаре, а 11. бригада: Себечевац-Дољане-Г. Степош. Распоредом осталих јединица на положаје висова и села у доњој Жупи све до Трстеника (до Брезовице), обезбеђена је слободна територија од упада противничких снага.

Ослобођење града 14. X 1944.

Мада је, уочи ослобођења града, неколико дана било доста покрета јединица НОВ-а, 14. октобар је затекао следећи распоред партизанских снага: 3. српска бригада - 1. и 2. батаљон Капиџија и Обилићево, 4. батаљон Гари-Вучак и 3. батаљон Сталаћ; 6. српска бригада: 1 и 2. баталзон Липовац-Гари-Вучак; 3 и 4 Головоде-Обилићево; 4. црногорска: Вучак-Лукавац-Пепељевац-Мачковац-Глободер; 17. српска: Ново Село-Гаглово, штаб 2. пролетерске дивизије налази се у Дворану.

Према Крушевцу наступа Црвена армија у две колоне: 52. стрељачка дивизија 64. стрељачког корпуса, преко Делиграда, Ћићевца и Варварина, а 32. пук 223. стрељачке дивизије, 19. вороњешко-шуменске дивизије преко Ђуниса и Гаглова.

Први контакт са 52. дивизијом, успоставио је командант Делиградског четничког корпуса мајор Властимир Весић, који је с њом дошао до Варварина, а затим се, с једним руским официром, упутио у Крушевац, на договор с Кесеровићем. У присуству америчког поручника Елсфорда Крамера, Кесеровић је обећао руском официру да ће сам уклонити немачку посаду, без напада града споља. Одређено је време уласка совјетских јединица у Крушевац. Одмах по одласку мајора Васића са руским делегатом, Кесеровић је позвао команданта немачке посаде, који је обећао да ће се повући одмах, а што се тиче предаје оружја, мора тражити дозволу од надлежне команде.

Повлачење немачког гарнизона завршено је око 10 сати. У међувремену је група грађана, на челу са свештеником Душаном Весићем, стигла до Споменика и на њега поставила савезничке заставе (америчку, енглеску, руску и југословенску). Повлачећи се, окупатор је оставио велику количину хране и војне опреме у вагонима на Железничкој станици, на је народ почео све то да разноси.

Истовремено се маса света пред Спомеником увећавала. Око 11 сати, до "Париза", стигао је Кесеровић на челу свога штаба, а одмах затим, и камион са делиградским четницима и руским пуковником. Поздрави, загрљаји савезника, а затим митинг народа и говори са балкона "Париза" (руски пуковник, поручник Крамер и Кесеровић). Овације грађана слободи. Међутим, још док је митинг трајао, чула се јака пуцњава, од Паруновца и Обилићева. После краће консултације Кесеровића и руског пуковника, послат је један четнички официр да нареди прекид паљбе, што је и остварено. Шта се догодило? Ешалон Црвене армије са 32. пуком 223. стрељачке дивизије, сукобио се са јединицама Мирка Томашевића. Наиме, није било одговарајуће везе између ове две совјетске колоне, нити потребног контакта између Кесеровића и Мирка Томашевића. Русима су се у борби прикључили борци 3. и 6. српске брпгаде. До прекида ватре, погинуло је 18 црвеноармејаца и 7 партизана. Кад је добио наређење, Томашевић се повукао ван зоне Крушевца.

У међувремену, после митинга, долази до новог сусрета Кесеровића са Русима, сада с генералом који командује "варваринским" ешалоном. Сусрет на путу између Јасике и Крушевца хладан, а затим, у "Паризу", совјетски генерал захтева да све оружане снаге у граду предају оружје Русима. Изјава руског генарала да мора да задржи Крамера док не стигне директива од надлежне команде, навела је Кесеровића да се неопажено извуче из собе и пожури у свој штаб. Одатле је с пратњом нанустио Крушевац.

Око 16. сати, ушле су у Крушевац преко Обилићева и Бивоља, трупе Црвене армије у пратњи 3. српске и 4. црногорске са 17. српском бригадом. На улицама, које су се у време првог митинга пуниле четницима, а по повлачењу Кесеровића почеле да се празне, сада је, уз ново славље Крушевљана, почело хватање и хапшење људи са брадом који се нису повукли.

ОСЛОБОЂЕЊЕ КРУШЕВАЧКОГ КРАЈА

После свечаног дочека црвеноармејаца у Ћићевцу 13. октобра, а у Варварину и Крушевцу, 14. X, Руси су, сутрадан наставили марш према Краљеву. Левом страном Западне Мораве кретала се колона Црвене армије, чија је артиљерија неколико дана дејствовала и из поља између В. Дренове и Медвеђе. Истим правцем наступале су 3. и 6. српска бригада.

Десном обалом, кроз села на друму, маршовала је друга колона Црвене армије и 4. црногорска, а ободом села према Жупи, 1. и 4. батаљон 3. српске бригаде.

У Крушевцу, је као посада, остао 2. батаљон 6. српске бригаде, а 17. српска се ангажовала у заробљавању немачких јединица, које су се после пораза код Ниша, повлачиле преко Блаца и јастребачких села. У њихово хватање укључиле су се и наоружане јединице месних одбора. Тако је у Крушевац доведено око 600 немачких заробљеника, који ће, до њихове репатрицијације, 1945/46. радити на разним пословима у граду (неки ће остати и касније у Крушевцу и засновати породицу).

Док је крушевачки крај ослобођен без великих борби и жртава, бар у последњим тренуцима, крушевачки борци, и стари и нови добровољци, упашће у жестоке окршаје са немцима код Краљева. Данonoћни јуриши наших бораца, и сва ратна техника Црвене армије, нису могли брзо сломити отпор немачке посаде, која је штитила повлачење групе армија генерала Лера са југа. Зато ће овде доћи до бројних жртава, особито младих и неискусних бораца крушевачког краја.